

LES JUDEOLLENGÜES: EL PLURILINGÜISME DELS JUEUS*

Martine BERTHELOT
Centre de Recerca i d'Estudis Catalans
Universitat de Perpinyà

És un fet ben palès que el plurilingüisme és, entre moltes més coses, una de les característiques excepcionals dels jueus. Segles i segles de diàspora arreu del món, integració en societats diferents, intercanvis permanents amb aquestes societats, però també amb les altres comunitats jueves disperses, han afermat llur necessitat de conèixer i d'utilitzar nombrosos idiomes. Fins i tot, i com a resultat d'una bona integració, en la majoria dels països o regions on es van implantar bastant de temps, els jueus van *judaitzar* idiomes dels països en què s'havien implantat, el resultat híbrid del qual s'anomena *llengües jueves* o *judeo-llengües*.

Judaitzar significa que hi van introduir paraules o bé expressions d'hebreu o d'arameu, llengües que d'altra banda feien servir en el ritual, en les pregàries o bé per estudiar la Bíblia i els textos sagrats. Molt sovint aquestes paraules o expressions, típicament culturals o religioses, no tenien cap equivalent en les llengües locals; era doncs per aquest motiu que els anaven introduint.

Algunes d'aquestes judeo-llengües ja han desaparegut totalment, d'altres estan encaminades cap a aquesta fatalitat, sobretot en conseqüència de les grans mutacions geogràfiques, culturals i sociològiques que van patir la majoria de les comunitats jueves des del segle XIX. No obstant, i perquè se'n pugui apreciar la gran varietat i exotisme, citaré, algunes, basant-me en un estudi de Carles Benarroch:

- el *jabalí* del Kurdistán (llengua jueva originada a partir de l'arameu).
- el *tadjiki* dels jueus de la República soviètica de Tadjikistan a l'Àsia central.
- el *judeotat* del Càucas.
- el *judeotatar* de Crimea.
- el *carai* de Lituània i de Polònia.
- el *caraitoàrvic* d'Egipte.
- el *caraitoyevànic* a Bizància, que és una variant del judeogrec (i que és una llengua grega amb aportacions d'hebreu i d'arameu).

També hi ha totes les llengües judeoàrabs esteses al món musulmà i el judeoberber, els dialectes judeoperses a l'actual zona de l'Iran.

Més prop de nosaltres, entre els dialectes romànics, citarem:

- l'*italquí* o judeoitalià.
- el *bagitto* o judeoliornès (parlat també pels jueus de Tunís).
- el *judeocorfote* de Trieste.
- el judeopiemontès.
- el *shuadit* o judeoprovençal (literalment 'le dit des Juifs').
- el *sarfàtic* o judeofrancès (de *Sarfat* que significa França en hebreu).

* Conferència presentada al Grup Català de Sociolingüística. Barcelona, 27 de novembre de 1982.

- el *catalònic* o judeocatalà.
- l'*aragònic* o judeoaragonès.
- el *yudio* o *judezmo*, el judeocastellà, etc.
- el *lusitànic* o judeoportugués, parlat a l'oest de la península.

I finalment, les dues judeollengües més conegudes de les quals parlaré:

- el judeoespanyol amb les seves diverses variants.
- el judeoalemany o *yiddish*.

1. EL JUDEOALEMANY O «YIDDISH»

La paraula *yiddish* prové de la paraula alemanya *yid* o *jüde* que significa 'jueu'. Al llarg dels segles ha tingut diversos noms: llengua asquenàsita (perquè era parlada pels jueus asquenàsites, és a dir, els jueus d'Europa septentrional), *teutsch*, *ivri teutsch*, *yiddish teutsch*, etc. És la més estesa de les judeollengües: en vigílies de la Segona Guerra Mundial, onze milions de jueus parlaven aquest idioma (les 2/3 parts de la població jueva mundial).

a) *Origen i característiques lingüístiques*

El *yiddish* va aparèixer a la Renània, cap al segle x. Va ser l'objecte d'una evolució lingüística en tres etapes.

— Bàsicament, deriva d'alguns dialectes alemanys que eren parlats per altres poblacions no-jueves. Però en ésser aquesta regió del Rin un punt de confluència entre jueus que venien de l'est i que parlaven hebreu i arameu, i d'altra banda per jueus que venien de França, el *yiddish* presenta molts vocables d'hebreu, d'aramèu i de llengües romàniques.

— En la segona etapa, i com a conseqüència de les croades, els jueus es van desplaçar cap a Polònia. Allà el *yiddish* es va transformar notablement amb el contacte amb les llengües eslaves.

— Finalment, a Polònia, on inicialment els jueus van ser ben acollits, les comunitats es van poder desenvolupar, i van conèixer un moviment religiós molt fort, instrumentat per les llengües bíbliques que eren l'hebreu i l'aramèu. És aquest contacte permanent amb l'hebreu bíblic que va contribuir a desgermanitzar (encara que no totalment) el *yiddish* en benefici de l'hebreu.

Des del punt de vista lingüístic, el *yiddish* és una llengua mixta. Es presenta com una variant fonètica, gramatical i sintàctica de l'alt alemany mitjà, amb una component lexical molt forta de llengües romàniques, eslaves o de l'hebreu. S'escriu amb caràcters hebraics. És molt difícil d'entendre per part dels germanoparlants i, d'altra banda, la seva lectura és també inaccessible per a les persones que no llegeixen l'hebreu.

b) *Evolució sociolingüística*

Cap al segle XVIII, el *yiddish* va conèixer una gran expansió, alhora quantitativa i qualitativa. D'una banda, era la llengua vernacle d'un set a vuit milions de jueus. Paral·lelament, va esdevenir l'instrument d'un important moviment místic a Polònia: el *hassidisme*. Més accessible que no pas l'hebreu, els rabins l'utilitzaven per dirigir-se a tot el poble.

Al segle XIX, però, un doble corrent ideològic es va oposar al *yiddish*.

— La ideologia progressista nascuda de les Llums (*Les Lumières*), encara que amb retard, va aparèixer també a l'Europa de l'Est. Un moviment jueu progressista, reformista i laicista, anomenat la *Haskala* i encapçalat pel jueu alemany Moisès Mendelsohn es va focalitzar sobre les poblacions jueves de l'est per intentar d'uropeïtzar-les i sobretot per alliberar-les de la influència religiosa hassidaca. És per aquest motiu que van voler substituir el *yiddish* (que consideraven a més com un *jargon* i com la llengua de les classes baixes) per llengües com el rus, el polonès o fins i tot l'hebreu.

Aquest moviment, que havia tingut molt de ressò en les comunitats occidentals (més aburgesades) i que va conduir una bona part dels jueus d'Alemanya cap a l'assimilació, va fallar, però, amb les comunitats d'Europa central.

— Més tard, un segon moviment es va oposar al *yiddish*. Es tracta del sionisme. Quan, al final del segle XIX, va sorgir la idea de la creació d'una llar nacional jueva a Palestina, es va suggerir també la idea de renovar l'hebreu, que seria un dels instruments del retorn a Sió. Però aquest moviment, que si bé va seduir els intel·lectuals, en canvi no va tenir molt d'èxit entre les masses jueves de Polònia i de Rússia. I l'hebreu no va arribar mai a supplantar el *yiddish*. Per què?

Perquè en aquesta mateixa època, és a dir, cap al final del segle XIX, es va desenvolupar el moviment socialista, i es va estendre entre els jueus que, a aquesta zona de l'est d'Europa, constituïen un proletariat nombrós i actiu. Quan els jueus van crear el *Bund* l'any 1897 —és a dir el primer Partit Obrer jueu— que rebutjava alhora l'assimilació a Rússia i l'emigració en una llar nacional jueva, van escollir una llengua pròpia que no havia de ser ni el rus ni l'hebreu. Alshores és quan el *yiddish* va conèixer una segona renaixença. I amb la revolució bolxevic, que va tenir un suport molt ampli entre els jueus, va esdevenir llengua de tota una cultura, de tota una ideologia: es van crear escoles, cercles culturals i educatius, es van publicar diaris i diversos òrgans de cultura.

Mentre que un segle abans, i sobretot pels jueus de Polònia, el *yiddish* havia estat el fonament d'una forta cultura religiosa, a finals del segle XIX i fins a la Segona Guerra Mundial, pels seus germans de Rússia i de Lituània, aquest idioma esdevé la llengua i el símbol d'una cultura jueva laica i progressista.

c) *Situació actual*

Els immigrants russos i polonesos que, arran dels pogroms de 1881-1892, es van implantar als Estats Units i a l'Argentina, van poder mantenir l'ús del *yiddish* durant ben bé tres generacions, gràcies a l'estructura etnocultural d'aquests països nous que, de fet, es presentaven com a conglomerats de pobles diversos. No obstant, des de mitjan d'aquest segle observem una davallada d'aquest idioma, tot i que hi ha una premsa substancial en *yiddish*.

Pel que fa als jueus europeus, dos esdeveniments van afectar greument el *yiddish* a mitjan del segle XX: el genocidi de sis milions de jueus (molt d'ells *yiddishparlants*), i l'antissemitisme soviètic i les persecucions antijueves sota el període estalinista.

Actualment, tant a Amèrica com a l'Europa occidental i a Israel, s'ha desenvolupat un moviment de recuperació i de salvaguarda del *yiddish*, sota la influència i amb els esforços conjunts d'alguns intel·lectuals, universitaris i associacions jueves.

2. EL JUDEOESPANYOL I LES SEVES VARIANTS

Quan ens referim a les judeollengües dels sefardites o jueus d'origen espanyol, acostumem parlar només d'una llengua: el *ladí* o *ladino*, quan de fet utilitzaven dues llengües ben diferents. Però és una equivocació bastant generalitzada, contra la qual alguns filòlegs

i lingüistes jueus, com els francesos I. S. Revah o V. H. Sephiha, lluiten des de fa molt de temps, tractant d'aclarir la diferència entre el *ladí*, que és una llengua artificial i destinada a un ús determinat i, d'altra banda, el judeoespanyol i les seves variants, que eren autèntiques llengües vernacles.

a) *Judeoespanyol: «djudezmo» i «hakkitiya»*

Abans de ser expulsats d'Espanya pels Reis Catòlics, els jueus de la península parlaven diferents judeollengües segons les diverses regions on estaven: judeocatalà, judeoaragonès, judeoportuguès, judeoàrab a Al-Andalus, o judeocastellà al centre. Eren llengües vernacles que utilitzaven diàriament (de la mateixa forma, els musulmans utilitzaven una llengua pròpia: l'*algaravia*).

Quan van haver de fugir de la península arran del Decret d'Expulsió de 1492, tots sabem que es van endur el castellà, però no qualsevol castellà. De fet, es va produir un doble fenomen:

— Fenomen sociolingüístic, d'una banda: com que els més nombrosos venien dels territoris de parla castellana, és el judeocastellà (o *yudio* o *judezmo*) que, a poc a poc, va anar predominant en detriment del *judeocatalà*, del *judeoaragonès*, o bé d'altres judeollengües.

— Fenomen lingüístic d'altra banda: perquè es van endur, no pas el castellà tal com el coneixem actualment, sinó el judeocastellà que ja parlaven a Espanya en aquella època (és a dir en la seva forma més antiga), i al qual aniran incorporant paraules o expressions de turc, de grec, de romanès, de búlgar, d'àrab, d'italià, de francès, etc., segons els països on es van implantar i segons les èpoques.

[Aquesta evolució és una mica similar al *yiddish* que, bàsicament, també era una judeollengua d'una determinada regió i que, amb conseqüència de les migracions, va enriquir-se com a aportacions noves.]

És així com van aparèixer variants del judeoespanyol o millor dit del judeocastellà. Aquestes variants tenen diverses denominacions segons els països o les regions d'implantació dels sefardites:

— *Djudezmo* a Turquia (del llatí *judaismus*); per la seva banda, els turcs l'anomenaven *yahudice* (jueu).

— *Djudio*, *djidio*, *espanyolit*, *espanyolico*, en altres països d'Orient.

— *Hakketiya* o judeoespanyol marroquí (segons C. Benarroch, aquesta paraula podria procedir de la paraula *Hekaia* de l'àrab marroquí, que significa 'història', 'contar').

— *Tetaouni* a la regió d'Orà, a Algèria, perquè s'hi van establir sefardites del Marroc.

Són aquestes les variants que van descobrir els espanyols a finals del segle XIX: Angel Pulido a Turquia o els soldats espanyols durant la Guerra del Rif. No obstant, és també a partir d'aquesta època i de la implantació europea al Magreb (amb protectorat espanyol al nord del Marroc) i als Balcans (amb la penetració comercial i cultural de França i de Gran Bretanya) que aquests idiomes són objecte d'una nova evolució: la *hakkitiya* va patir un procés de recastellanització, mentre que el *djudezmo* es veurà força afectat pel francès (V. H. Sephiha parla de *judeo-fragnol*).

b) El «ladí» o «ladino»

De la mateixa forma que els cristians utilitzaven el llatí, els jueus d'Espanya també tenien una llengua litúrgica i pedagògica: el *ladí*, que feien servir per les pregàries (tant a la sinagoga com a casa), per ensenyar la Bíblia (la Torah) i per estudiar els textos sagrats (els Talmud). Era alhora escrita i oral.

Com se sap, la Bíblia original està escrita en arameu i en hebreu antic. Normalment, l'estudi religiós és el monopoli dels homes, i en aquesta època dels rabins. No obstant, perquè la Torah pogués tenir una extensió major entre els jueus, es va decidir de fer-ne una traducció al castellà. I com que els rabins no volien distorsionar el sentit original de la Bíblia, van utilitzar el sistema de traducció literal.

I de fet, la singularitat del *ladí* és lingüística. Segons la definició dels especialistes, el *ladí* és una llengua artificial; V. H. Sephiha l'anomena *judeoespanyol calo*. Aquest qualificatiu de llengua artificial li ha estat atribuït pel fet que és la traducció verb a verb, o sigui, absolutament literal de l'hebreu antic i de l'araméu. El fet d'haver privilegiat, costés el que costés, la sintaxi, ha anat evidentment en detriment de la semàntica. I de fet, molt sovint el *ladí* apareix com una llengua totalment incomprendible per les persones que no coneixen l'hebreu antic.

Tot i i que les versions puguin ser una mica diferents, la qual cosa s'ha d'atribuir als diferents traductors, el *ladí*, contràriament al judeoespanyol, no va patir cap evolució amb el temps.

En sortir de la península, els jueus també se'l van endur i el van fer servir. Fins i tot continua sent utilitzat —tot i que cada cop menys. Cada any, per Pasqua, alguns sefardites religiosos de Turquia acostumen llegir la *Hagadah* (història de la sortida dels jueus d'Egipte) en *ladí*.

De pas, vull especificar també que, al *ladí* utilitzat pels jueus espanyols, hi correspon una llengua artificial judeoitaliana de les mateixes característiques, anomenada *ladino*.

c) Situació actual del judeoespanyol i de les seves variants

Els jueus d'origen espanyol, o sefardites, sempre han estat molt menys nombrosos que els asquenasites. A principi d'aquest segle, no arribaven a mig milió de persones. La majoria vivia a l'Europa sud-oriental i a Turquia. Per tant, les judeollengües formades a partir del castellà no eren tan esteses com el *yiddish*.

Tot i això —i com pels asquenasites— el judeoespanyol era pels sefardites una llengua ètnica abans que res, que va ser també l'instrument d'una cultura florent i molt original.

No obstant això, al segle XIX, amb la irrupció als Balcans d'una certa forma de colonització occidental (per part de França i de Gran Bretanya) i amb l'accés d'alguns jueus a la burgesia, a poc a poc es va considerar el judeoespanyol com a llengua de les classes més baixes, o com a símbol de retard social, cultural, econòmic. A més, la implantació de l'àmplia xarxa de les escoles francòfones de l'*Alliance Israélite Universelle* a tota la zona del redós mediterrani va tenir dues conseqüències negatives: en un primer temps, va farcir considerablement el judeoespanyol de mots francesos i en un segon temps, va accelerar el procés d'abandó del judeoespanyol pel francès.

Al nord del Marroc, és la implantació del protectorat espanyol que va contribuir a recastellanitzar la *hakkitiya*. Però també es va veure afectada per les escoles francòfones de l'AIU.

Tot i aquestes evolucions, els sefardites van poder conservar una part d'aquest patrimoni lingüístic, i sobretot mentre van quedar a Turquia, a Grècia, al Marroc, etc. Però tant bon punt va començar llur emigració cap a Europa o cap a Amèrica, van deixar de parlar-lo. Segons Sephiha, als anys 1970, 350.000 persones encara parlaven judeoespanyol.

El lingüista precisa, però, que no cal equivocar-se amb la paraula *parla*. Si bé el coneixen, no el fan servir.

— A Espanya i a Barcelona, concretament, els nens nascuts aquí no han après la *hakkitiya*, si bé en coneixen algunes paraules, o si bé els seus pares coneixen aquest idioma. Per a molts d'ells, aquesta llengua vernacla simbolitza un passat poc prestigiós socialment i culturalment (el record de la convivència amb els àrabs).

— És a Israel on s'ha pogut conservar millor, amb l'ajut de la premsa, de programes de TV i ràdio, i últimament amb un esforç institucional de suport.

— Actualment, a França (que ha acollit molts judeoespanyols de l'ex-imperi otomà), hi ha un moviment de recuperació del judeoespanyol, encapçalat per V. H. Sephiha i altres universitaris.

No obstant aquests esforços, els mateixos jueus saben, millor que ningú, que el passat és passat i que, quan les tradicions se'n van, només en queda la memòria.

BIBLIOGRAFIA

a) *Referent al judeoespanyol, a les seves variants i al ladí:*

BENARROCH, Carlos, *Ojeada sobre el judeoespañol de Marruecos*, in *Marges* n.º 8, Universitat de Perpinyà, 1991.

SEPHIHA, Haïm Vidal, *L'agonie des Judéo-espagnols*, Editions Entente, Paris, 19771.

REVAH, I. S., *Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les Sefardim*, in *Actas del Primer Simposio de Estudios Sefardíes*, Madrid, 1971.

b) *Referent al yiddish:*

GROL, Théophile, *Grands moments de l'histoire juive*, Les éditeurs français réunis, Paris, 1980.

— *Enciclopedia Universalis*.

— *Enciclopedia Judáica*.